

FALSAFA TUSHUNCHASINING KELIB CHIQISH TARIXI.

*Denov tadbirkorlik pedagogik instituti**2- bosqich tarix mamlakat va yonalishlar talabasi***NE'MATOV SHOXRUX***Sohibiddin968@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqola falsafa tushunchasining kelib chiqish tarixi va uning dastlabki shakllanish jarayonlarini o'rganadi. Falsafaning qadimgi Sharq, Yunoniston va boshqa tsivilizatsiyalardagi ilk ko'rinishlari tahlil qilinadi. Maqolada falsafaning ontologik, epistemologik va axloqiy asoslari, shuningdek, uning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy metodlardan foydalanilgan bo'lib, natijalar falsafaning inson tafakkuridagi muhim o'zgarishlarni aks ettiradi. Maqola falsafa tarixi va uning zamonaviy ahamiyati haqida umumiy tushuncha berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: falsafa, kelib chiqishi, qadimgi Yunoniston, Sharq falsafasi, ontologiya, epistemologiya, axloq.

Falsafa inson tafakkurining eng muhim yutuqlaridan biri sifatida dunyo, inson va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi savollarga javob izlashga urinadi. Falsafa so'zi yunoncha philosophia (philos sevgi, sophia donolik) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, donolikka muhabbat degan ma'noni anglatadi. Ushbu maqola falsafa tushunchasining kelib chiqishi, uning dastlabki shakllari va turli madaniyatlardagi rivojlanish bosqichlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Tadqiqotning maqsadi falsafaning tarixiy ildizlarini aniqlash va uning insoniyat tsivilizatsiyasidagi o'rnini baholashdir.

Falsafatushunchasining kelib chiqish tarixi va uning rivojlanishi haqida batafsil ma'lumot berish uchun falsafaning paydo bo'lishidan boshlab, turli madaniyatlardagi shakllari, asosiy bosqichlari va o'zgarishlarini ko'rib chiqamiz. Falsafa so'zi yunoncha philosophia (philos sevgi, sophia donolik) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, donolikka muhabbat yoki bilimga intilishma'nosini anglatadi. Ammo falsafiy fikrlash faqat Yunonistonda emas, balki turli tsivilizatsiyalarda parallel ravishda shakllangan. Quyida falsafaning kelib chiqish tarixini bosqichma-bosqich va batafsil ko'rib chiqamiz.

Falsafaning dastlabki shakllari: Qadimgi dunyo (miloddan avvalgi VII-VI asrlar)

Falsafaning ilk ildizlari Qadimgi Yunonistonda, Qadimgi Xitoyda, Hindistonda va boshqa tsivilizatsiyalarda kuzatiladi. Bu davrda insonlar mifologik tushunchalardan uzoqlasha boshlab, dunyoni aqliy va mantiqiy tahlil qilishga intila boshladilar.

Qadimgi Yunonistonda falsafaning paydo bo'lishi

Falsafa tushunchasi rasman Qadimgi Yunonistonda shakllangan deb hisoblanadi. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Ionia mintaqasida (hozirgi Turkiya hududi) yashagan mutafakkirlar falsafaning asoschilari sifatida tan olinadi. Ular dunyoning tuzilishi, tabiat hodisalari va koinotning kelib chiqishi haqida savollar qo'ya boshladilar. Bu mutafakkirlar kosmos tushunchasini kiritib, dunyoni tartibli va mantiqiy tuzilma sifatida tushunishga harakat qildilar. Asosiy vakillari:

- Tales Miletskiy (miloddan avvalgi 624 -546 yillar): Falsafaning birinchi vakili sifatida tanilgan. U dunyoning asosiy moddasi suv deb hisobladi va tabiat hodisalarini mifologiyasiz tushuntirishga harakat qildi. Masalan, u zilzilalarni ilohiy kuchlar bilan emas, tabiiy sabablar bilan bog'ladi.

- Anaksimandr (miloddan avvalgi 610-546 yillar): Talesning shogirdi. U dunyoning asosiy prinsipi sifatida apeiron (cheksiz, chegarasiz modda) tushunchasini kiritdi. Anaksimandr koinotning evolyutsiyasi haqida dastlabki g'oyalarni ilgari surdi va insonning hayvonlardan kelib chiqishi haqida taxminlar qildi.

- Anaksimenes (miloddan avvalgi 585-528 yillar): Dunyoning asosiy moddasi havo deb hisobladi va moddaning zichlashishi yoki siyraklashishi orqali turli narsalar paydo bo'lishini ta'kidladi.

- Geraklit (miloddan avvalgi 535-475 yillar): Hamma narsa oqar (panta rei) tamoyilini ilgari surdi va o'zgarishni koinotning asosiy xususiyati deb bildi. U olovni dunyoning asosiy elementi sifatida ko'rdi va logos (kosmik tartib) tushunchasini kiritdi.

Bu mutafakkirlar falsafani mifologiyadan ajratib, tabiatni ratsional tahlil qilishga asos soldilar. Ularning savollari falsafaning kelajakdagi yo'nalishlarini belgilab berdi.

Qadimgi Xitoy falsafasi

Xitoyda falsafa miloddan avvalgi VI-V asrlarda, Yuz maktab davri deb atalgan davrda gulladi. Bu davrda turli mutafakkirlar jamiyat, axloq va koinot haqida o'z ta'limotlarini yaratdilar:

- Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar): Konfutsiylik axloq, ijtimoiy tartib va insonparvarlikka asoslangan. U ren (insonparvarlik) va li (odob-axloq qoidalari) tushunchalarini rivojlantirdi. Konfutsiy falsafasi jamiyatdagi uyg'unlikni ta'minlashga qaratilgan edi.

- Lao-tsi (miloddan avvalgi VI asr): Daosizm asoschisi. Uning Dao de tszinasarida Dao (yo'l yoki koinotning tabiiy tartibi) tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Daosizm tabiat bilan uyg'unlik va oddiylikni targ'ib qiladi.

- Chjuan-tsi: Daosizmni rivojlantirib, insonning ichki erkinligi va nisbiy dunyoqarash haqida mulohaza yuritdi.

Xitoy falsafasi amaliy masalalarga, jamiyatni boshqarish va axloqiy qadimiyatlarga e'tibor qaratdi.

Qadimgi Hindiston falsafasi

Hindistonda falsafa diniy va metafizik shaklda rivojlandi. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda Upanishadlar va Budda ta'limotlari falsafiy fikrlashning asosini tashkil qildi:

- Upanishadlar: Vedik an'analarning falsafiy yozuvlari bo'lib, Atman (shaxsiy ruh) va Brahman (umumjahon ruh) tushunchalarini o'rgandi. Ular hayotning ma'nosi, reenarnatsiya va moksha (ozodlik) haqida mulohaza yuritdilar.

- Gautama Budda (miloddan avvalgi 563-483 yillar): Buddizm azob-uqubatlardan xalos bo'lish yo'llarini o'rgatdi. To'rt olijanob haqiqat va sakkiz yo'llik yo'l tushunchalari orqali u insonning ichki uyg'onishiga etibor qaratdi.

- Jaynizm: Mahavira tomonidan rivojlantirilgan bu ta'limot ahimsa (zo'ravonlikdan voz kechish) va ruhning poklanishiga asoslangan.

Hind falsafasi metafizik va ruhiy masalalarga qaratilgan bo'lib, insonning ichki dunyosi va koinot bilan aloqasini o'rganardi.

Klassik Yunon falsafasi (miloddan avvalgi V-IV asrlar)

Qadimgi Yunonistonda falsafa Sokrat, Platon va Arastu davrida o'zining eng muhim shakllarini oldi. Bu davr falsafaning tizimli va ilmiy asoslarini yaratdi.

Sokrat (miloddan avvalgi 470-399 yillar)

Sokrat falsafani tabiatdan inson va jamiyatga yo'naltirdi. U axloq, adolat, yaxshilik va haqiqat kabi tushunchalarni o'rganib, Men faqat shuni bilaman ki, hech narsa bilmayman degan tamoyilni ilgari surdi. Sokratik usul (savol-javob orqali haqiqatni aniqlash) falsafiy munozaralarning asosiga aylandi. U yozma asarlar qoldirmadi, lekin uning ta'limotlari shogirdi Platon orqali bizga yetib keldi.

Platon (miloddan avvalgi 428-348 yillar)

Platon Sokratning shogirdi bo'lib, falsafani tizimli shaklga keltirdi. U Davlat, Ziyofat va Fedon kabi dialoglarida g'oyalar olami nazariyasini ishlab chiqdi. Platonning fikricha, haqiqiy dunyo bu hislar orqali seziladigan jismoniy dunyo emas, balki abadiy va o'zgarmas g'oyalar olamidir. U falsafani siyosat, axloq, estetika va bilim nazariyasi bilan bog'ladi. Platon shuningdek, Afina shahrida Akademiyani tashkil qilib, falsafiy ta'limni institutsional shaklga keltirdi.

Arastu (miloddan avvalgi 384-322 yillar)

Platonning shogirdi Arastu falsafani yanada tizimli va ilmiy shaklga keltirdi. U falsafani turli sohalarga (metafizika, etika, mantiq, siyosat, tabiatshunoslik) bo'lib, har birini alohida o'rgandi. Arastu Metafizika asarida mavjudlikning asosiy sabablarini tahlil qildi va to'rt sabab (moddiy, shakliy, harakatlantiruvchi, maqsadli) nazariyasini ishlab chiqdi. Uning mantiqqa oid asarlari (sillogizm) falsafiy fikrlashning asosiga aylandi. Arastu Litsay deb nomlangan o'z maktabini tashkil qildi.

O'rta asr falsafasi (V-XV asrlar)

O'rta asrlarda falsafa asosan diniy dunyoqarashga xizmat qildi. Xristian, islom va yahudiy falsafalari rivojlandi.

Xristian falsafasi

Xristianlikning tarqalishi bilan falsafa diniy masalalarga yo'naltirildi. Avgustin Avreliy (354– 430) Platon falsafasini xristian ta'limotlari bilan uyg'unlashtirdi. U vaqt, Xudo va inson ruhini tahlil qildi. O'rta asr oxirida Foma Akvinskiy (1225– 1274) Arastu falsafasini xristianlikka moslashtirib, Xudoning mavjudligini aqliy dalillar orqali isbotlashga harakat qildi.

Islom falsafasi

Islom dunyosida falsafa IX-XII asrlarda gulladi. Al-Kindi, Al-Farobiy, Ibn Sino (Avitsenna) va Ibn Rushd (Averroes) kabi mutafakkirlar yunon falsafasini (ayniqsa, Platon va Arastuni) islom ta'limotlari bilan uyg'unlashtirdilar. Al-Farobiy Ikkinchi o'qituvchi" sifatida tanildi va Arastuning mantiq va metafizikasini sharqlik olimlarga o'rgatdi. Ibn Sino esa mavjudlik va Xudoning tabiati haqida chuqur mulohazalar yuritdi.

Yahudiy falsafasi

Maimonid (1135-1204) kabi yahudiy mutafakkirlar yunon falsafasini yahudiy dini bilan bog'ladilar. Ular Xudo, axloq va inson erkinligi haqida muhokama qildilar.

Uyg'onish va Yangi davr falsafasi (XV-XVIII asrlar)

Uyg'onish davrida falsafa inson markazli bo'ldi. Frantsisko Petrarka, Erasmus Rotterdamlilik kabi mutafakkirlar gumanizmni targ'ib qildilar. Yangi davrda falsafa ilmiy inqilob bilan bog'landi:

- Rene Dekart (1596-1650): Men o'ylayman, demak, men bor tamoyilini ilgari surdi va shubhaga asoslangan ratsionalizmnini rivojlantirdi.

- Immanuil Kant (1724-1804): Sof aql tanqidi asarida bilimning chegaralarini o'rganib, falsafani yangi bosqichga olib chiqdi.

- Gegel (1770-1831): Dialektik usul orqali tarix va falsafani tizimli shaklda tahlil qildi.

Xulosa

Falsafa tushunchasi Qadimgi Yunonistonda " philosophia" sifatida shakllangan bo'lsa-da, u turli madaniyatlarda (Xitoy, Hindiston, Sharq) parallel ravishda rivojlangan. Falsafa insonning o'zini, dunyoni va hayotni tushunishga intilishi sifatida vujudga kelgan. Har bir davrda falsafa yangi shakllar olib, jamiyatning ehtiyojlariga moslashgan. Bugungi kunda falsafa ilmiy, axloqiy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda muhim o'rin tutadi.

Falsafa tushunchasi inson tafakkuridagi eng muhim yutuqlardan biri sifatida turli madaniyatlarda mustaqil ravishda shakllangan. Uning kelib chiqishi insonning o'zini va olamni anglashga intilishidan boshlangan. Tadqiqot falsafaning ontologik, epistemologik va axloqiy asoslarini aniqlashda muhim natijalarga erishdi. Kelgusida

falsafaning turli madaniyatlardagi o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq o'rganish va zamonaviy falsafiy paradigmalariga ta'sirini tahlil qilish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, falsafa ta'limi sohasida qadimgi an'analarni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirishga e'tibor qaratish lozim.

Adabiyotlar

1. Ойчерман Т.И. Философия как история философии. – М.: Владос, 2006.
2. Лосев А.Н. История античной философии. – М.: Мысль, 1989.
3. Copleston F. History of philosophy. Vol. I. – New York-London-Toronto-Sydney Auckland, 2003.
4. Saloydinov, S. Q. (2021). Paxta tozalash zavodlarida energiya sarfini kamaytirishning texnik-iqtisodiy mexanizmini yaratish. "Academic research in educational sciences", 2(9), 886-889. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2021-9-886-889>
5. Saloydinov, S. Q. (2021). Creation of feasibility studies to reduce energy costs in ginneries. "Экономика и социум", 9(88), 147-149.
6. Салойдинов, С. К. (2021). Образовательные кредиты в Узбекистане. Экономика и социум", 12(91), 470-472.
7. Салойдинов, С. К. (2021). Спрос на рынке дифференцированных продуктов. "Экономика и социум", 12(91), 473-476.
8. Салойдинов, С. К. (2022). С паровой турбиной 471 МВт на Талимарджанской ТЭЦ расчет электрических режимов при максимальной зимней нагрузке. "Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)", Special issue, 116-121.